

Райна Княгиня
Автобиография

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	6
-----------------	---

I

МОЕТО ВЪЗПИТАНИЕ И СЛУЖЕНЕ НА РОДИНАТА	10
---	----

II

ПАНАГЮРСКОТО ВЪСТАНИЕ И УЧАСТИЕТО МИ В НЕГО	19
--	----

III

СЕТНИНИТЕ НА ВЪСТАНИЕТО И МОЯТА ПО-НАТАТЪШНА СЪДБА	34
---	----

Предговор

В началото на Възраждането се появяват първите български автобиографични книги. И ако Софроний Врачански с „Житие и страдания грешнаго Софрония“ е първият българин, написал такава творба, то Райна (с рождено име Райкя) Попгеоргиева Футекова, наречена Райна Княгиня, държи първенството в това сред българките. Докато Софроний описва своя бурен и изпълнен с превратности живот сам и по своя инициатива, то Райна подготвя своята „Автобиография“ за руските читатели и по заявка на Славянския благотворителен комитет в Москва. Книгата е издадена на руски, малко повече от година след Априлското въстание, в „едноверната и едноплеменната“ Русия, както авторката сама нарича империята.

Когато е създавала своята автобиография, Райна Княгиня не е могла да знае за водещата роля на американския консул Юджийн Скайлър, осигурил в затвора достъп до нея на журналиста Джанюариъс Макгахан от лондонския вестник „Дейли нюз“. Не е могла да знае и как преди повече от 140 години цяла Европа научава за делата ѝ чрез неговия невероятен разказ, озаглавен „Царицата на българите“. В книгата ѝ не е назован пряко и руският консул княз Церетелев, чиито активни действия в защита на българите осигуряват руската подкрепа.

Автобиографията на Райна Княгиня обаче е особено ценна, защото е плод на непосредствените ѝ впечатления от събитията преди и по време на Априлското въстание – на нея, будната и интелигентна девойка, избрана от своите съграждани да учи, за да стане учителка

на техните деца. Изпратена е да продължи обучението си в най-висшето тогава училище в България – петкласната гимназия в Стара Загора, която тя завършва за 4 години с отличен успех. След завръщането си в родния град Райна Футекова е назначена за главна учителка в местното девическо училище.

Унизителното положение на българите и многогодишната гавра с тях от страна на техните поробители са описани с много болка в „Автобиографията“. Особено чувствителна е Райна към систематичните опити на турците да ограничат и отслабят повсеместния и водещ стремеж на народа ни към образование – „Училищата ни станаха втора потребност след насъщния хляб“. Ясно изразеното верую на Райна Княгиня е, че ако бъдат въоръжени със знание, българите вече не са рая – те са прогледнали за света и естествено са пожелали своята свобода.

Като учителка в предосвободителната епоха, тя енергично развива просветна и родолюбива дейност и освен това основава първото женско благотворително дружество в Панагюрище. Високо ценена от своите съграждани и от водачите на революционното движение, на Райна Княгиня се възлага и тя ушива знамето на въстанието.

Народният възторг от свободата и последвалият разгром, придружен с убийства, грабежи и издевателства над беззащитното мирно население, над деца и старци, са предадени точно и вярно от очевидеца, сам претърпял много. Така завършва и „Автобиографията“.

Няколко думи и за живота на Райна Княгиня след Освобождението. Завършила акушерство в Русия, тя се завръща в България и е назначена за директор на Търновската девическа гимназия, където се отдава на

мирна, просветна дейност. По-късно се завръща в Панагюрище и сключва брак с панагюрца Васил Дипчев, учител и един от ръководителите на въстанието в Брацигово. Двамата имат петима синове. Васил Дипчев е избран за кмет на Панагюрище, а след това и за депутат, което е и причината семейството да се премести в София.

Райна Дипчева остава рано вдовица с многобройната си челяд и е принудена да се върне към акушерството. Като единствената дипломирана акушерка в началото на миналия век, тя е канена да практикува в посолствата и при по-заможните българи. Пред тях излага идеята си за създаване на „Майчин дом“, реализирана с помощта на княгиня Елеонора. В същото време тя съвсем безкористно акушира на бедните жени от своя квартал Банишора и от съседното село Орлановци чак до смъртта си през 1917 г. на 61-годишна възраст.

Трябва да отбележим, че интересът към видните наши възрожденци избуява с пълна сила в началото на 30-те години на миналия век. Тогава България започва да се отърсва от катастрофалните последици от Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война и търси опора в близкото героично минало. Плакатите „Нашите будители“ и „Райна Княгиня“ със знамето и сабя в ръка, подпечатани с печатите на Министерството на вътрешните работи, Министерството на войната и Министерството на народното просвещение, са разпространени в тези учреждения и в цяла България. Те са запазени в нашия род от Иван Филов – първият председател на Родовия комитет „Райна Княгиня“.

Тогава, през 1935 г., е преведена и издадена автобиографията ѝ. А една година по-рано благодарните жени

от село Орландовци подемат инициатива и сменят името му на село Райна Княгиня! Но за кратко...

Райна Княгиня остава събирателният образ на родолюбието и саможертвата на българката, на нейната красота и добродетели, на нейната всеотдаеност към Отечеството, към семейството, а също така – на известната българска майчина обич и привързаност към професията.

Здравчо Здравчев
Председател на Родовия комитет „Райна Княгиня“
и правнук на героинята

I

МОЕТО ВЪЗПИТАНИЕ И СЛУЖЕНЕ НА РОДИНАТА

Родена съм на 6 януари 1856 г. в Панагюрище, малко градче в Северозападна Тракия, което отстои от Пловдив на 64 километра и от Татар Пазарджик – на 42. Детството си прекарах в дома на моите родители, които, по патриархален обичай, изпитваха към мене особена обич като към първородна рожба и полагаха най-големи грижи за моето възпитание. На седемгодишна възраст вече ме изпратиха на училище, където твърде скоро спечелих благоразположението на тогавашната учителка, монахинята Елисавета, по следните причини.

По това време, както е известно на всички, съществуваша твърде лоши методи на първоначалното обучение. Децата често трябваше да се борят цяло полугодие и повече с азбуката, която по този начин беше за тях първата сериозна пречка. Аз някак си успях да я изуча за по-малко от месец и затова представлявах в това отношение единственото изключение от кръга на моите връстници. Тази успешна стъпка, посрещната благосклонно от учителката и родителите ми, оказа благотворно влияние върху моите по-нататъшни старания и аз постоянно изпреварвах моите дружки. Поради това всяка година на публичните изпити получавах похвала и първа награда.

Това беше достатъчно, за да обърна вниманието на училищните настоятели върху себе си, които с удоволствие започнаха да виждат в мене бъдеща учителка.

Обстоятелствата от всички страни ми благоприятстваха. Оставаше само едно – да получа съгласието на родителите си. Що се отнася до баща ми, то предварително можеше да се смята, че той няма да откаже това. Като свещеник, той – поради изключителните условия, които съществуваха в нашата родина – беше същевременно и един от най-ревностните дейци за просветното възраждане на българския народ. Многобройните училища, които бяха открити напоследък във всеки кът на нашата родина, дължаха своето съществуване на дейното участие на нашето духовенство.

Това беше така, защото разнообразните пречки, които измисляше турското правителство, за да ограничи или отслаби народното образование, винаги се парализираха от влиятелния глас на смелите защитници на неприкосновеността на религията.

Баща ми, всецяло предан на делото на народното просвещение, трябваше да посрещне с радост мисълта, че аз ще бъда негов наследник. Само майка ми можеше да се възпротиви на желанието на всички. Тя с нетърпение очакваше завършването ми на панагюрското училище, за да ми прехвърли част от домакинските грижи, които лежаха върху нея. Както всички български майки, така и тя, както казваше, беше изпълнила добре своя дълг, като ми беше дала възможност да се изуча на четмо и писмо. След това обаче, според своите разбирания, тя имаше друга, по-важна грижа – да ме научи на домакинстване. Това е предмет, който всяка българка трябва да знае добре. Да не може да готви, да плете, да тъче, да шие и т.н., при нас беше немислимо. Така че единствената и заедно с това главна пречка зависеше от волята на майка ми.

Училищните настоятели знаеха всичко това и за осъществяването на общото желание решиха изкуст-

вено да въздействат на майка ми. Те възложиха на моята учителка да състави слово за предстоящия последен изпит, с което аз публично трябваше да благодаря на своите родители за всички положени от тях старания, след което да напомня за ползата, която учението ще принесе на нашето многострадално Отечество. Накрая трябваше да ги замоля от името на всички граждани да ми разрешат да продължа своето образование в някое друго училище, та с това да мога да поднеса и своя дял от необходимата жертва за бъдещото благо на нашата родина.

Речта, произнесена от 13-годишното момиченце, направи добро впечатление на всички присъстващи. От всички страни майките се хвърлиха към моята майка с молба да изпълни желанието ми, тъй като домакинството е нищо в сравнение с това, към което аз се стремя. Тя, разбира се, не можа да устои и веднага даде своето съгласие.

Наскоро между баща ми и панагюрските училищни настоятели започнаха преговори, които завършиха с това, че бе решено да ме изпратят в Железник (Стара Загора), тъй като тамошното училище по това време беше образцово в цяла България. За да не затрудняват родителите ми, които и без това трябваше да възпитават още няколко деца, моите съграждани изяха готовност да осигурят всичко, което щеше да ми бъде необходимо до завършването на курса. Това щеше да стане при условие, че след това, като стана учителка в родното си място, аз ще внасям известна част от своето възнаграждение до пълното изплащане на всичко разходвано от мене.

Когато всичко беше готово за отпътуването ми, аз се сбогувах с майка си, която се просълзи, и заедно с баща си тръгнах на път. След пристигането ни в

Железник намериха, че съм подготвена за постъпване във втори клас, и ме настаниха в училищния пансион. Баща ми се върна вкъщи, а аз останах сама сред чужди и непознати за мен лица с твърдото намерение да се старая, за да оправдая очакванията на моите съграждани.

Тук аз скоро се убедих, че трябва само старателно да се уча и животът на чуждото място няма да бъде по-лош от къщи. И наистина, директорката и всички учителки вече през втората седмица започнаха да се отнасят към мен като към своя. Те ме обикнаха и започнаха всеки ден да ме обсипват с всевъзможни ласки и грижи, като същевременно се стараеха всячески за по-скорошното развитие на моите способности.

Така незабелязано минаваха дните, месеците и годините и аз постоянно преминавах в следния клас като първа ученичка. След четири години завърших пети клас или пълния курс на обучение в училището в Железник. Тук, по доста обширна програма, преподаваха закон божи, български език, математика, история, география, физика, физиология, педагогика, а освен това още и чертане, рисуване и ръкоделие. След като си взех последния изпит и получих не само свидетелство за завършване на курса, но и похвална грамота и награда, аз трябваше да се сбогувам с моите наставнички и с многобройните си познати, с които се бях сдружила доста през време на пребиваването си в Железник.

Особено тежка ми беше раздялата с онези от тях, с които членувах в женското дружество. С тях в свободното си от занятия време аз се посвещавах на всеотранна дейност според устава на дружеството. Неговата цел, както и на мъжките читалища, беше чрез четене на книги, списания и вестници да се просвещават бедните класи от населението и по такъв начин

да се пробужда в тях народностно съзнание. В това отношение аз добре изпълнявах своите задължения, за което можеше да се съди и по това, че при заминаването ми мнозина плачеха.

Но колкото и тежки да бяха последните минути на раздялата, те скоро трябваше да изчезнат от паметта ми и да отстъпят място на друго, по-мрачно чувство. Това е чувството, което неминуемо обхваща всеки ученик при преминаването му от затворения училищен живот в действителния, в предстоящата работа, особено когато той е морално и материално задължен, а същевременно с това се сблъсква с различни, често непреодолими трудности, които не му позволяват да изпълни своя дълг честно и добросъвестно.

След пристигането ми вкъщи баща ми и майка ми, които нарочно бяха дошли в Железник, за да ме вземат, не можеха да се нахвалят пред моите съграждани за успеха, който беше проявила тяхната дъщеря както в науката, така и в областта на народното възраждане. Техните разкази имаха обаятелна сила. Цял месец ме обкръжаваха тълпи от мъже, жени, старци и старици, които като че ли искаха да се убедят в моите, по техните думи, обширни познания, а между другото и да разберат какво се върши в другите градове и дали нашият град не е много изостанал от тях и т.н. Подобни посещения най-сетне ми станаха неособено приятни и аз започнах да се мъча да се избавя от тях с кратки и отбивисти отговори, понякога давани и с нежелание. Баща ми забелязваше всичко това и веднъж неочаквано ме запитва: „Какво ти е, мое дете? Защо си така мрачна? Да не би на чуждото място да си престанала да ни обичаш и сега да тъгуваш по него?“ Аз се постарах да го разубея и заедно с това му изказах опасенията си, че при съществуващите обстоятелства едва

ли ще успее да оправдая надеждите, които ми възлага моят дълг пред родината. „Да – каза той, – след всичко това през тези четири години много нещо се промени, а за най-голямо съжаление училищната каса се изпразни напълно, така че сега са немислими радикални реформи. Но Бог ще помогне и ние ще се погрижим колкото е възможно, пък ти не се отчайвай и започвай с Бога напред.“

Вече беше време. Септември настъпи скоро. В най-близкия ден, както обикновено, училищните настоятели и по-първите граждани се събраха, за да подготвят условията с бившите учители и да поставят нови за мене. На това събрание поради ограничените средства ми предложиха възнаграждение от 3 100 пиастра годишно (210 рубли). Аз охотно се съгласих и изявих желание да внасям половината от тях за изплащане на своя дълг, понеже при евтинията, която съществуваше, другата половина ми беше напълно достатъчна. Това го известна степен даде възможност на настоятелите да ми дадат и друга помощничка, тъй като от това се чувстваше много голяма нужда. По такъв начин 300 ученички вече имаха 3 учителки. В двете мъжки училища имаше 6 души учители на 500 ученика. Следователно и там, и тук несъразмерността беше твърде голяма, обаче с нищо не можеше да се помогне, тъй като ежегодните разходи за заплати и др. възлизаха над 45 000 пиастра (3 000 рубли). Тази сума се събираше изключително от доброволни пожертвования сред 8-хилядното население от нашия град. Други приходоизточници, както въобще и в цяла България, нямаше и не можеше да има.

Едва ли ще е интересно за читателя да влиза в подробности на нашия училищен живот, който беше навсякъде еднакъв, поради което може само да споменем,

че тук се налагаше да работим много, тъй като броят на ученичките беше грамаден. Но независимо от това ние не можехме да се задоволяваме със своята работа. Искаше ни се да крачим напред, тъй както крачеше и самият народ, а излизаше, че ние изоставаме и че не можем да отговорим дори на неговите елементарни стремежи. Първата причина за това беше, че средствата бяха ограничени, и, второ, че народът вече имаше нови нужди, които за другите досега бяха непонятни.

Неотдавна у нас беше въведен нагледният метод на първоначалното обучение, който беше внесен от Русия. Разбира се, неговите достоинства са известни на всеки. Оттук лесно може да заключим, че той трябва да предизвика в България нова епоха в историята на грамотността. И това наистина изглеждаше така, но всъщност беше малко по-иначе, а именно, че той не породи, а само спомогна за преврата, който напоследък започна ясно да прозира в нашия живот. За българското простолюдие той безспорно имаше много важно значение, защото то, след като забеляза неговите първи плодове, вече не се колебаеше да изпраща всички деца на училище. Обаче не беше по силите му да открива и да поддържа училища, което се падна на други, които имаха своя гледна точка по този въпрос и бяха само доволни от случая.

Те имаха свои причини да се стараят за разпространение на грамотността сред всички и всеки. Но, както и да е, на първо време всички бяха съгласни по главния въпрос, а след това времето и обстоятелствата ги заставиха да си дадат отчет за своите стремежи и да се сближат още повече, когато образованието беше признато като цялостна и насъщна потребност, така че вече не съществуваха никакви различия във възгледите. Сега всеки се стараяше да

направи своето дете грамотно.

Училища бяха открити навсякъде, където имаше българска община, т.е. във всяко село и във всяка паланка. Тези училища навсякъде бяха пълни с ученици, за което може да се съди например по нашия град, където на 10 жители се падаше един ученик. В същото време обаче се намираха хора из средите на просветените западни нации, които ни наричаха диво племе и ни причисляваха към варварите! Бог да им е на помощ, щом те не искаха да видят фактите. Тяхната постъпка нас малко ни огорчаваше, защото ние, устремени към своята цел, малко се интересувахме как ще погледнат те на това. Ние си знаехме работата и нищо не можеше да отвлече вниманието ни от нея. През време на мое-то служене в полза на родината всеки българин и всяка българка бяха проникнати от тази идея до такава степен, че довеждаха своите действия вече до границата на невъзможното.

Ето защо и поривът към образование стана толкова стремителен и неудържим. За училища се жертваше всичко, което беше възможно, и всеки внасяше своя дял с ясното съзнание за дълг. Никой от нас не жалеше вече и последната лепта, и последния къшей хляб. Тези неща станаха безспорна и неотменна принадлежност на училищата и следователно отиваха направо там без всякакви пречки. Училищата бяха за нас втора необходимост след насъщния хляб, поради което ние работехме и се трудохме за тях с необикновена, трескава бързина, така че напоследък цялата наша дейност беше насочена към тях.

Но колкото ние напругахме своите сили по-мъжествено и вървахме напред по-настойчиво, препятствията започнаха да стават по-непреодолими. Работата беше там, че на турците просто не им хареса наши-

ят стремеж към образование. Те постепенно започнаха да измислят различни начини за ограничаване и отслабване на нашите сили. На тях например нищо не им струваше да подлагат на системно преследване нашите учители, да затварят едно или друго училище под някакъв благовиден предлог и т.н. Обаче в резултат на това винаги се оказваше, че ние ни най-малко не сме пострадали, а, напротив, сме спечелили, тъй като нашата енергия се удвояваше. Това ги гразнеше още повече и те бяха неспокойни, докато най-сетне не намериха един твърде лесен начин да съкрушат нашите сили. Той беше и най-близката причина за последвалото въстание.

II

ПАНАГЮРСКОТО ВЪСТАНИЕ И УЧАСТИЕТО МИ В НЕГО

Отдавна вече турчинът беше свикнал да се излежава на миндера и да се огражда с всички удобства на изтънченото охолство. Животът му от векове плаваше в океана на земните удоволствия. На това явно и самата природа не му се противеше, като именно за него беше създала раята. Тази робиня трябваше постоянно и безмълвно да изпълнява всичките му заповеди, резултат на неговите фантастични приумици. Пък и какво ли го интересуваше него, че тя, обляна в кървава пот, изнемогва под ударите на жестокия потисник! Съдбата ѝ беше такава. Тя така се беше и родила, за да прекара живота си в непрекъснат труд, без да смее да се оплаква от умора, глад и жажда. Естествено тя не можеше и да помисли да си отдъхне малко поне. Нима някой смееше да вдигне глас за тежестта на своето време?

За съжаление историята потвърждава това. Неведнъж българинът, изчерпал своето учудващо търпение и доведен до отчаяние, оставаше любимата си съпруга и беззащитните си невръстни деца на произвола на палача и се отправяше в планините, където прекарваше остатъка от своя живот в неугържима жажда за мъст. Неведнъж такива отделни личности образуваха обща чета и като разярени лъвове прехвърляха планинските хребети, като търсеха вековния поробител с непоколебима решителност да се бият до последна капка на своята отровена кръв и да го сразят. „Свобода или смърт – викаха те – и нищо повече...“

Но от това щастието ни най-малко не се усмихваше на българския народ. То като че ли завинаги беше отвърнало лице от него и всеки път му даваше да разбере, че да тича подире му е не само безполезно, но и вредно и опасно. След всяко въстание ние се убеждавахме напълно, че оковани в здрави окови, сме до немай-къде зависими от произвола на нашия пълновластен поробител, и пак се примирявахме със своята участ, и пак оставахме да чезнем под гнета на безбожната тирания. Минаваха години и години и ние безропотно носехме тежкото бреме, без да има на кого да се оплачем, защото нямаше и кой да чуе нашия задгробен глас, пък и да го чуе, от това полза нямаше, след като това положение беше нужно и по сметките на просветения Запад.

Но въпреки всичко Бог не ни беше отнел поне надеждата, това неоспоримо право на всеки жив организъм. В тежки минути ние винаги се утешавахме, като си казвахме, че това един ден няма да бъде така. След като бяхме опитали няколко пъти да подобрим участието си с оръжие в ръка и след като се бяхме убедили, че това е трудно и дори невъзможно, ние обърнахме очи към друга дейност и мъжествено се заловихме за образованието. В него ние намирахме единственото останало вярно средство да отхвърлим ненавистното иго, може би и с някои незначителни загуби.

Обаче жестоката съдба и тук застана на пътя ни. Турците проследиха стъпките ни и започнаха да затварят училищата ни не направо, както преди, а просто да отнемат средствата, да изтръгват от ръцете ни и последните трохи, които оставаха след изплащането на безбройните данъци и бери. Докато беше възможно, ние, разбира се, плащахме още при първа заповед. Но когато нашите средства пресъхнаха, а турците започнаха да изискват двойно повече от преди,

започнаха арести, побои, изтезания, с една дума – турски затвор.

Животът стана непоносим. Търпението, което ние поддържахме с непосилни усилия през последните пет години, беше готово вече всяка минута да се изчерпи. А към всичко това, поради неуспялото потушаване на херцеговинското въстание нас цяла зима ни грозеше всеобщо клане. Ние със свито сърце гледахме как тези заплахи се приближават към своята развръзка, как башибозуци и черкези точеха своите ятагани и зареждаха пушките си. Нашият живот и без това не ни беше особено мил, а нагменната фигура на турчина го правеше още по-невъзможен с наглостта и заплахите си. Поради всичко това въстанието беше решено...

Това беше потвърдено в Панагюрския Балкан на тридневното заседание на представителите на 72 селища. Веднага след това лицата на всички се проясниха и започнаха да излъчват нещо, различно от преди. Аз бях свидетелка на почти непрестанните събрания на своите съграждани, макар че техните решения и планове за мене, както и въобще за всички жени, оставаха в тайна. Беше ясно, че се замисля и предстои нещо небивало.

Веднъж в края на март, когато аз след свършване на училищните занятия си тръгнах за вкъщи, при мен дойде един човек, изпратен от името на моите съграждани с молба да отида в дома на един от учителите. Без да подозирам каквото и да било, аз бързо се отправих натам с намерението по-скоро да си свърша работата, ако те поискат някакви сведения за състоянието на нещата в училището.

Когато влязох в стаята, където имаше събрание, аз преди всичко забелязах един непознат човек, който беше най-разпален от всички. С влизането ми разговорът се прекрати и аз се възползвах от случая, за да

поздравя присъстващите. Като стигнах до непознатия, по приетия у нас обичай аз запитах с кого имам честта да се запозная и откъде е той родом. На това той отвърна: „Положително не мога да ти отговоря на това, но мога приблизително – аз съм този, който знае всичко и не знае нищо, който е навсякъде и никъде, говори за всичко и за нищо, т.е. аз съм просто бунтовник, ако искаш – и апостол, който проповядва на народа да се готви, защото скоро ще настане денят, когато турците ще ни нападнат неочаквано и ще ни изколят като овце.“ По-нататък той подробно разказваше за приготовленията на турците и техните замисли. Доказваше, че и въз основа на човешките права, както и въз основа на религията, ние трябва да защитим своя живот. Уверяваше, че никой не оспорва нашите човешки и национални права, но тъй като те са ни отнети, ние сме длъжни да си ги завоюваме, което ще постигнем само тогава, когато всеки от нас е готов да пожертва живота си пред олтара на родината, т.е. когато ние ще действаме заедно, съгласувано и решително.

– Не е ли така? – обърна се той към мене накрая.
– Да, това е така – отвърнах аз.
– Щом е така, и ти трябва да помогнеш на своя народ.
– С какво мога аз, една жена, да помогна? – запитах аз.
– Ето – каза той, като сочеше към присъстващите – по единодушно желание на всички тези хора на теб се пада задължението на ушиеш знамето на българските юнаци. Съгласна ли си за това?

Това беше за мене съвършено неочаквано. Аз погледнах въпросително към присъстващите, между които имаше и хора на почтени години, които имаха голямо влияние в града. Те утвърдително кимнаха с глава и аз се побоях да откажа направо, а само помолех да

ми дадат време да обмисля всичко това и, което беше по-важно, да поискам разрешение от своите родители, без чието съгласие не беше добре да се решавам на такава работа. Но споменатият непознат, който се назова Георги Бенковски, ми възрази:

– Тук вече не се иска съгласието на родителите. Общото събрание реши и ти трябва да изпълниш това. В противен случай, т.е. ако ти откажеш, аз ще пусна куршума в челото ти още в тази стая. Сега ясно ли е всичко?

– Добре, аз съм готова да изпълня общата заповед – казах аз, – но се страхувам, че не ще мога да го направя както трябва, защото никога не съм виждала българско знаме.

В това време Бенковски отвори вратата и в стаята влезе някаква жена с вързоп в ръцете.

– Ето, можеш да видиш – ми каза той и развърза вързоп. – Това знаме не е наше, то е изпратено от Влашко и принадлежи на комитета в Карлово. Ние го взехме само временно, за да ти го покажем, и когато вече няма да ни трябва, ще го изпратим обратно.

Карловското знаме беше направено от скъпа материя и на него в златно беше изобразен разярен лъв, стъпнал в краката си полумесец, а над главата му бяха изписани думите „Свобода или смърт“. Аз го намерих за много изкусно направено и казах, че ще мога да ушая подобно. След това ме пуснаха да се прибера вкъщи.

Тази вечер ни беше на гости архимандритът от един български манастир, който беше стар познат на баща ми. Аз му разказах всичко, което ми се беше случило този ден. След това почтеният старец въздъхна дълбоко и рече:

– Това не е много хубаво, мое дете, защото след това ще има да ти пати главата. Впрочем иначе не би могло

и да бъде: биха те убили незабавно, а сега поне ти остава надеждата, че ще бъдеш жива.

Тези думи много ме озадачиха. Майка ми, като чу, започна тихо да риде и аз трябваше да я утешавам, доколкото имах сили за това. Баща ми пък се мъчеше да ни успокои и двете, като ни убеждаваше, че нищо лошо не може да се случи. Въобще вечерта мина твърде тъжно, след което цяла нощ не можах да мигна и останах на светло в стаята си.

Около 2 дни след този разговор в училището дойдоха 5 – 6 души измежду първенците на града и ми съобщиха, че в една къща вече всичко е готово за работа. След завършване на занятията аз се извиних пред другите учителки, че за известно време по болест няма да мога да преподавам, и ги помолих, доколкото им е възможно, да ме заместват през време на моето отсъствие. Когато отидох в посочената къща, аз наистина намерих всичко приготвено. Тогава по съвета на домакинята аз заключих стаята за по-сигурно и работих там до вечерта. Когато ми беше даден сигнал, аз отключих стаята и влезе стопанинът, който ми предложи да прекратя работата и ако желая, да остана да ношувам. Аз обаче предпочетох да се прибера вкъщи и понеже беше вече късно, прислугата ме придружи. На следния ден още призори дойдоха от онази къща да ме вземат и аз незабавно отидох да работя, а след като свърших работата, се прибрах отново да ношувам у дома. Така продължи почти цял месец, т.е. до самия ден на въстанието.

Въстанието започна неочаквано или поне преждевременно. Знамето още не беше довършено и аз в този ден работех. Едва привечер, т.е. на 19 април, беше изпратен човек в Цариград с пари за оръжие, защото се чувстваше голяма липса от него. Куршуми и барут имаше много, но пушки, револвери и саби – твърде мал-

ко: всичко на всичко около 600 пушки, които се зареждаха отпред, откъм дулото, около 100 револвера и още толкова саби на 1860 души, способни да се сражават. Така че въстанието ни завари неподготвени.

Повод за това послужиха две известия, които се бяха получили този ден едновременно. Първото гласеше, че татарпазарджишкият колааси идваше към нас начело на голям отряд конница с намерение да изловят всички наши граждани и да ги откарат в Пловдив като бунтовници, защото те и до този ден не бяха внесли искания от тях едва ли не за пети път данък. Второ – жителите на Копривщица, която се намираще на североизток на 5 часа път, бяха изпратили при нас вестител да ни съобщи, че те повече не могат да търпят жестокостта на турците, които започнали арести при тях, и че те в този ден въстават.

След получаването на тези известия Бенковски взе от мене споменатото карловско знаме и го отнесе на площада на пазара, където вече се бяха събрали много въоръжени хора. Като провъзгласиха свободата, те започнаха да стрелят с пушките и заповядаха да бият тревога. След това незабавно обкръжиха конака, където се намираха събирачите на данъците и на десетъка, и им предложиха да се предадат, но тъй като турците отвърнаха с изстрели, при което раниха един от нашите, въстаниците откриха огън и убиха трима турци. Тогава останалите 15 души се предадоха и животът им беше пощаден, понеже беше прието решение въобще да не се прави нищо на тези, които покажат покорност. Като изпълниха това, гражданите повторно провъзгласиха очистването на родината ни от враговете и се приветстваха помежду си.

След това те отделиха 60 души изтъкнати юнаци, начело с Бенковски, и ги изпратиха по посока на Татар

Пазарджик, за да пресрещнат настъпващия срещу нас низам (редовна войска). Останалите въстаници образуваха гарнизон за защита на града, който се разположи по възвишаващите се хълмове. Но тъй като вече към нагвечер започнаха да се появяват в града бегълци от седемте околни села със страшната вест за появата на черкези и башибозук, целият гарнизон тогава се раздели на няколко отделни отряда и се отправи срещу алчните грабителни. По този начин в града останаха само жени, деца и старци и хора без оръжие.

На втория ден от свободата знамето беше довършено. Тогава, по желание на гражданите, аз трябваше да го взема в ръцете си, да препаша сабя, да грабна револвер, да седна на хубав кон и да премина през целия град, като възвестя на събралия се по улиците народ, че петвековното турско иго е смъкнато завинаги. Това беше най-тържественният ден от нашата кратковременна свобода. Беловласи старци наред с невръстни деца вървяха подире ми навсякъде и пеяха любими национални химни. Жени, девойки и баби ни хвърляха толкова много ухanni и разноцветни букети, че целият път беше застлан с тях като великолепен килим. Виковете „Ура!“ и „Да живее!“ не стихваха. Тази тържествена процесия продължи до вечерта. След залез слънце целият град и възвисяващите се над него хълмове бяха осветени от безброй огньове, така че небето пламтеше от червено зарево, което се виждаше отдалече. Но към полунощ пламтящите клади започнаха да гаснат, виковете, песните и гласовете ставаха по-редки и накрая всичко потъна в дълбок сън под сладкото упование на завоюваната свобода...

На следния ден сутринта старейшините се събраха на съвет и решиха да изпратят хора до всички отряди, за да узнаят състоянието на нещата. Към нагвечер на

същия ден всички, които бяха изпратени с тази цел, се завърнаха и съобщиха, че навсякъде работите вървят отлично. Имало е няколко незначителни сблъкновения с черкезки и башибозушки пълчища, които навсякъде приключили с това, че неприятелят побягнал уплашен, тъй като нашите нападали с отчаяна храброст и се стараели преди всичко да повалят началниците им. Изпратените по посока на Татар Пазарджик разказваха, че настъпващият към нашия град отряд низами – под предводителството на татарпазарджишкия Ахмед ага – се намирал вече при турско-българското село Калагласе (дн. Левски – бел. ред.), на някакви си 15 версти от града. След като забелязал скритите в храстите въстаници обаче (те по даден сигнал се появили като изпод земята), хората от отряда веднага се хвърлили назад, без пушка да пукне, и с викове: „Московгяур ще ни изколи!“ Между турците отдавна се ширеше слухът, че Панагюрският балкан е пълен с „Московгяури“, които засега се крият, докато дойде определеното време, поради което и турците взеха нашите въстаници за руснаци. Подведе ги униформата на въстаниците и овчите им калпаци с медни лъвчета и паунови пера.

Но така или иначе, това куриозно бягство създаде голямо въодушевление сред нашите граждани и те още веднъж шумно ликуваха (в града). В същото време, обаче сред старейшините имаше хора, които не се увеличаха от тези леки победи. За тях бягството на неприятеля, от каквото и да беше предизвикано то, не беше проста работа. Те, да речем, не можеха да допуснат, че турците са знаели числеността на нашия отряд, който бранеше пътя за Татар Пазарджик, че там се намират всичко на всичко 60 души. Ако знаеше, той (низамът), като четворно по-многоброен, непре-

менно би се опитал поне да завърже сражение и не би побягнал обезумял. От друга страна, ако турците са мислили, че там има руснаци или пък много въстаници, то след повече от 2 – 3 часа те биха могли да телеграфират от Татар Пазарджик в Цариград и да поискат помощ. Нашите положително са знаели, че в Пловдив няма повече редовна войска, но също така са знаели, че тя може да дойде в Татар Пазарджик с влака след около ден и половина, а оттук и при нас. Поради всичко това те смятаха, че трябва да се помисли за енергична защита и че не трябва да се губи време. И така те се събраха на съвет и решиха колкото се може по-скоро да укрепят татарпазарджишкия път.

На следната утрин закупя оживена работа на избраните позиции, а недостиг от работна ръка и инструменти не се чувстваше. Над 4 хиляди мъже и жени се трудиха ден и нощ да копаят окопи и правят насипи. Освен това скоро трябваше да бъдат готови дървените топчета и да бъдат поставени на такива пунктове, че неприятелят дори с огромни сили да не може да се промъкне, още повече, че единствено възможният за неговата тежка артилерия път беше страшно разбит по протежение на около 4 часа. Каменният мост пък, който висеше над пропастта, в същия ден беше вдигнат във въздуха. На третия ден вечерта работата беше привършена и гражданите с право можеха да смятат, че са в безопасност. Обаче още същия ден някои повдигнаха въпроса за възможността турците да настъпят и от други страни.

От север и североизток златишкият и копивщенският проход бяха силно укрепени от самата природа, така че дори на кон почти не можеха да се преминат. Поради това нямаше място за съмнения в безопасността от тази страна. На това предположе-

ние въпреки навещаше и обстоятелството, че въстанието се беше разгоряло силно и в този край. Следователно оставаше да се погрижим за два прохода: за западния, софийския, и за югоизточния, пловдивския. Първият, макар и да беше твърде удобен за неприятеля, нашите поне на първо време го смятаха за напълно безопасен поради това, че целият софийски гарнизон по това време се намираше около Ниш. Колкото до задържането на черкезите и башибозука, бяха достатъчни трите отряда, които под водителството на един храбър войвода се сражаваха мъжествено в тази посока и бяха успели вече да ги изтласкат от селата Петрич, Мечка (дн. Оборище) и Пойбрене. И така, те решиха да укрепят само югоизточния проход, понеже войската, която идва от Цариград, като види, че татарпазарджишкият проход е недостъпен, лесно би могла да свърне в тази посока.

Предположението на нашите се сбъдна, преди още да очакват това. На 26 април, когато те бяха излезли извън града по укрепителните работи, насреща им летише един човек, изпратен от стрелчанския отряд, за да им съобщи за неочакваната поява на огромна неприятелска войска. Отрядът молеше за незабавна подкрепа.

Още преди около четири дни наш неголям отряд от 60 души излезе от града и нападна турско-българското село Стрелча, което се намираше на три часа път от града. Но турското население, което било отдавна въоръжено от правителството с пушки и гранати, излязло насреща им и се завързало сражение. Обаче под натиска на нашите то скоро било принудено да отстъпи и да се скрие в джамията, която укрепено добре, и стреляло оттам. Нашият отряд обкръжил джамията и предложил на турците да се предадат. Турците обаче не вярвали, че животът им ще бъде пощаден, и

отказали. Тогава въстаниците се опитали да превземат джамията с пристъп, но не успели и се оттеглили малко назад, като запалили турската махала, за което предварително съобщили на неприятеля. Огънят горял цели четири дни и накрая започнал да заплашва и джамията. Скритите в нея правели отчаяни опити да излязат и да си пробият път и вече били готови да се предадат, когато изведнъж на отсрещното възвишение се показал конен отряд от около 70 души, който идвал на помощ на обкръжените от село Османово.

Тогава копривщенският отряд, който се състоял от 40 души и малко преди това бил дошъл на помощ на нашите, излязъл срещу османлиите и завързал сражение. То продължило кратко, тъй като не минал и половин час и копривщенци започнали да се огъват назад, а накрая съвсем избягали, като оставили на неприятеля знамето си. Тогава половината от нашия отряд се хвърлила с отчаяна храброст срещу османлиите и те незабавно били обърнати в бягство. Обаче турците скоро събрали сили и пак настъпили към нашите, след което станало обратното, т.е. нашите отстъпили пред неприятеля, който бил двойно по-многоброен. Тогава и другата половина от нашия отряд, която обсаждала джамията, изоставила това и се съединила с първата срещу османлиите. Завързал се кървав бой, който продължил цял час, след което турците, напълно разбити, побягнали към Османово.

По такъв начин Стрелча останала в наши ръце, обаче ние не сме останали дълго в нея, защото в същия ден се появила редовна турска войска, командвана от Агил паша, и башибозук, предвождан от Афис паша. Като забелязал това, нашият отряд незабавно очистил Стрелча и недалеч от нея заел позиция в церовата гора.

Когато това стана известно в града, старейшините веднага заповядаха на всички отряди да се притекат на помощ. Обаче някои от тези отряди, например отрядът на Бенковски, който беше достигнал до Белово, се намираха толкова далеко, че получиха тази заповед едва на втория ден. Те отказаха, защото не се решаваха да оставят защитаваните от тях села на произвола на башибозука. Най-силният и при това намиращ се най-близо отряд, който бранеше татарпазарджишкия проход, очакваше появата на турците и от тази страна, така че не можеше да окаже никаква помощ. Минутите бяха критични, старейшините бяха смутени и не знаеха какво да правят.

Сега турската войска, която беше стигнала в Стрелча, я завзе и започна да се укрепва, като смяташе, че въстаниците ще я нападнат. Обаче въстаниците не се появяваха и денят мина без бой.

На следния ден, т.е. на 27 април, турците решили да се впуснат в преследване на въстаниците. Когато те се срещнаха с тях в церовата гора, се завърза сражение, което продължи час и половина, и имаше нещастен край за нашите, тъй като те бяха загубили 15 души, между които и храбрия войвода Теодор Налбантов... Нашите прекратиха престрелката и отстъпиха към града, турците останаха на същото място, понеже се страхуваха от засада.

Когато узнаха резултата от боя, гражданите решиха, че вече всичко е загубено, тъй като на турците нищо не им струваше утре да разбият и останалите 40 души. Обаче вечерта на същия ден неочаквано пристигна в града победоносният петърчки отряд, който беше успял да прогони башибозуците към Софийско и незабавно се беше притекъл на помощ на загинащите.

По такъв начин за борба с петхиялната редовна войска и трите хиляди черкези и башибозуци беше образуван отряд от 160 души въстаници. Те заеха позицията в гората, наречена Балабанова кория, отстояща от града почти на един час път.

На 28 април рано сутринта аз се присъединих към някои от старейшините, които бяха пожелали да присъстват на предстоящия бой, за да ободряват нашите въстаници в неравната борба. Щом пристигнахме там, неприятелят се показа с целия си обоз и планинска артилерия. Като забелязаха отдалече такъв незначителен брой въстаници, турците помислиха, че работата ще мине и без бой, поради което техните колони вървяха бодро и стройно, доколкото местността позволяваше това.

Когато се приближиха на доста близко разстояние, музиката им засвири военен марш, раздаде се команда и войниците с пушки напред се хвърлиха със страшни викове „Ура!“ и „Аллах да помага!“.

В този момент зад гърбетата се раздаде джужен изстрел от 160 пушки. Турците се огънаха назад и промениха своето настъпателно движение в изчаквателно. Тогава започна истински бой, в който гърмежите на топове и пушките не стихваха нито минута. Куршумите се сипеха като град върху нашите въстаници, без да им причиняват обаче каквато и да било вреда, понеже старинните дъбове ги защитаваха със своята мощна гръд. Откъснати и раздробени листа подобно на сняг се носеха из въздуха и покриваха с дебела пелена почвата. Само понякога счупени клони падаха с трясък и за момент объркваха нашите въстаници. От време на време море от неприятелски глави се люлееше напред, но под удара на точните изстрели на старинните пушки неговите червени вълни се отдръпваха назад, оставяйки по пътя си множество убити и ранени.

Така продължи цели три часа. Най-сетне неприятелят, който беше понесъл значителни загуби, се оттегли и до вечерта не се решаваше да поднови сражението, а нашите пък поради своята малобройност не се решаваха да го преследват и останаха на своите позиции. Тази нощ наш патрул успя да хване живи двама неприятелски разузнавачи почти в края на града, които на разпита казаха, че са били изпратени да чуят дали не свири руска музика.

На следния ден още призори турците настъпиха и пак се завърза страшен бой. Този път те успяха да се приближат на около 20 крачки, но затова пък отстъпиха с още по-големи загуби от вчера. Около обед те още веднъж нападنا нашите, но и този път понесоха загуби и отстъпиха.

На третия ден рано сутринта неприятелят, побеснял, се хвърли напред. Завърза се извънредно ожесточен ръкопашен бой, който продължи около час и половина и свърши с това, че турците успяха да разкъсат нашата линия. След това нашите се разбягаха в безпорядък и оставиха пътя за града свободен за турците.

Обаче колкото и да бяха неравни силите, победените въстаници събраха кураж и заеха позиции върху хълма, който се нарича Бърдо и се възвишава над самия град. Там през това време бяха докарани и 6 дървени топчета, като още веднъж решиха да изпитат щастието си. Този бой продължи два часа и завърши с това, че турците с пристъп завзеха нашите позиции, а след това въстаниците се разпръснаха из планините. Някои се и върнаха в града, като че ли нищо не е било.

Боят, а с това и въстанието, завършиха. Десетдневната свобода и независимост отлетяха безвъзвратно. За тези три дни турците бяха загубили 400 убити и над 200 ранени, а нашите въстаници – 62 убити и 27 ранени.

III

СЕТНИНИТЕ НА ВЪСТАНИЕТО И МОЯТА ПО-НАТАТЪШНА СЪДБА

Сега победителят беше на вратите, но кой знае защо нещо се бавеше да влезе в града. След като изтласкаха въстаниците от Бърдо и заеха техните позиции, турците започнаха да обстрелват града с топове. Техният огън обаче не причиняваше големи вреди, тъй като жителите гасяха започналите пожари. След половин час половината от низама и всички башибозуци се хвърлиха към града. Тук те бяха посрещнати от скрилите се зад стоборите въстаници. Пак се завърза бой, в който беше убит някакъв неприятелски подполковник, след което турците пак побягнаха назад и продължиха канонадата до вечерта.

През настъпилата нощ само малцина от нашите граждани се сетиха да избягат. Те бяха предвидили съдбоносните последици от проиграната кауза и в мрака на южната майска нощ бяха успели да се измъкнат от града, като бяха захвърлили дом и имуществото на произвола на съдбата. Други пък, в това число и нашето семейство, не можеха и да си представят това, което се случи после. Най-страшното, което си мислехме, че може да се случи, беше това, че турците ще изловят утре виновните и, навързани, ще ги откарат в Пловдив за наказание, а от останалите ще вземат военна контрибуция толкова, колкото им хрумне, или по-точно – колкото намерят. Що се отнася до нашето семейство, то ние до известна степен бяхме спо-

койни по отношение на отговорността, тъй като смятахме да изтъкнем обстоятелството, че аз съм била заставена насила да уشيا знамето. И така, ние останахме в града, като смятахме с това да покажем, че не чувстваме никаква вина.

Щом почна да се развиделява, в турския лагер започна някакво движение. След няколко минути вече беше ясно, че десният и левият фланг искат да се отделят от средния, който започна да разширява заеманото от него пространство, като оставаше на изток от града. По-нататък тези два фланга започнаха да обкръжават града. Сега вече мнозина от нашите се убедиха, че ще стане нещо лошо. Разбира се, мнозина започнаха да бягат от града, но вече беше късно, защото низамът се хвърли да ги преследва, като ги убиваше на място без разлика на пол и възраст. След това в града настана страшна паника: всеки бързаше да се скрие и не намираще място; мъже, жени, деца и старци на тълпи влизаха от къща в къща и притичваха през улиците. След няколко минути се появиха и турците.

Тогава започна онова, което на всички е известно – най-безпощадно и най-възмутително клане. Турците цял ден тичаха из града, грабеха каквото им падне и убиваха когото им хрумне, включително домашни птици и животни. Особена жестокост те проявяваха в богатските къщи, където предполагаха да намерят имане. Там те вършеха такива изтезания и мъчения, които са недопустими за човешкия разум. Проклетия, последни стонове на умиращите, рев на изплашени крави, лай на разярени кучета, трясък на тлеещи срутващи се къщи, гърмежи от пушки и топове представяваха такава страшна картина, за която човек трудно може да си състави дори представа.

Още от сутринта ние се приготвихме за смъртта. Баща ми ни благослови и прочете молитва... След това ние останахме в стаята и започнахме безмълвно да чакаме. Минутите на очакването ни се сториха цяла вечност... Най-сетне портичката на двора се отвори и в него влязоха 5 – 6 отвратителни фигури. Децата от страх започнаха да пищят и сърцата ни забиха лудо. Баща ми, без да каже дума, хвърли към нас последен поглед, изпълнен с тъга, и излезе на двора с олюляваща се походка. Ние не можехме да промълвим и дума, не можехме да го запитахме къде и защо отива. Но след минута той вече беше на двора в краката на палачите, като нещо ги молеше. Тръпки преминаха по цялото ни тяло и нетърпеливо следяхме всяко негово движение. Но ето, той вече става, изважда от джоба си кесия и им я подава, като не престава да се моли; те протягат ръце... В това време до нас достигат думите: „Ех, папаз ефенди! Вижда се, че си добър човек, но на нас ни е заповядано такива да не оставяме...“ „Проклятие!“ – извика майка ми и се олюля. Аз побързах да я подхвана и пак погледнах през прозореца. Но, Боже мой, той вече се кръсти, а в гърдите му са се прицелили от упор с пушки. На минутата се раздаде изстрел и той падна на земята... Майка ми извика и падна от ръцете ми на пода. Децата зареваха страшно и се изпокриха в ъглите. На мене ми причерня пред очите и грабнах револвера... Ръката ми обаче моментално увисна, краката ми се подкосиха и аз паднах до майка си... След минутата почувствах, че ме избива студена пот по челото, и отворих очи. Майка ми тихо стенеше, а децата я бяха наобиколили и я целуваха. Аз се изправих на крака и несъзнателно изтичах на двора, където паднах до трупа на баща си. На пет крачки от нас турците си

поделяха парите и ме изгледаха свирено. Аз започнах да се моля и сълзите на ручей течаха от очите ми. В това време се чу глухият стон на майка ми, която беше паднала на две крачки от нас. Аз ѝ помогнах да се приближи и двете заридяхме... След няколко минути дворот вече беше пълен с турци, които грубо ни заставиха да станем на крака. Никога няма да забравя немилостивите удари на приклада!

В това време какво ставаше въкъщи и с децата, ние не знаехме. Част от турците отдавна вече се разпореждаше въкъщи, а другата ни повеле да излязат и ни застави да вървим напред. Обаче скоро турците, след като изминаха известно разстояние, забелязаха една красива и богата къща, отпратиха се към нея и ни оставиха на улицата. Сега чувството за самосъхранение ни подсказваше да бягаме и ние незабавно се огледахме наоколо.

За щастие наблизо имаше една съвсем невзрачна къща, към която хукнахме. Като влязохме в нея, ние забелязахме вътре стари грехи, които побързахме да облечем с надеждата, че това ще ни помогне да се скрием. След като прекарахме тук около 3 – 4 часа, ние започнахме да се страхуваме, че лесно ще ни открият, и затова изтичахме в другата съседна къща, където, както ни беше известно, имаше тайно мазе. Тук вече се криеха 46 жени, мъже и деца. Турците непрестанно идваха в тази къща, но не успяха да открият нашето скривалище. След ден и половина пламна съседната къща и ние, уплашени от пожара, излязохме навън с намерение да избягаме в планината.

Беше вече три часа следобед и слънцето печеше силно, улицата беше осеяна с трупове, които бяха почнали да се разлагат. Не се виждаше нито едно

живо същество. Ние се втурнахме да бягаме, защото беше страшно да се гледат тези трупове. Когато се озовохме на друга, трета улица, и там беше същото. Ние вече бяхме недалеч от заставата, но в този момент заг ъгъл се показва такова множество войници, че бяха заградили пътя съвсем. Тогава ние в един глас извикахме и започнахме да молим за пощада. Турците ни заобиколиха и започнаха да ни бият с прикладите и да ни мушкат с щиковите, като искаха пари. Който имаше нещо, разбира се, го даде, но с това си навреди, защото турците започнаха да го мъчат повече. Така например, една нещастница имаше 10 000 пиастра (350 рубли) и когато им ги даде, един от войниците поиска още, но тъй като тя нямаше повече, той извади сабята си, замахна, главата ѝ повисна на гърдите и тя падна на земята. След това той ѝ разпна корема и започна да излива гнева си над плода в утробата ѝ...

Докато ставаше това, нас ни биеха и мушкаха, като искаха пари. Ние се кълнехме, че нямаме нищо, но турците не искаха да повярват. Най-сетне те ни обискираха и след като се убедиха, че казваме истината, ни поведоха по-нататък.

Къде ни водят, ние не знаехме. Но като чухме, че „той се намира при църквата“, ние помислихме, че ни водят при пашата, за да поискат разрешение да ни избият всички. Наистина нас ни водеха към църквата. На площада лежаха около 50 трупа, които бяха страшно обезобразени. На един му бяха извадени очите, на друг бяха отрязани ушите, ръцете и краката и т.н. До него лежеше все още полужива една жена, която се мятеше в предсмъртна агония, като държеше в ръцете си главата на убитото си дете...

Най-сетне ние минахме площада и свърнахме заг ъгъла. Там Агил паша стоеше около топовете, които бяха

разрушили църквата. Като ни забеляза отдалече, той изпрати срещу нас някакъв офицер, който каза нещо на войниците и нас ни поведоха обратно. По пътя до един стобор лежеше жена с отрязана глава, а шестмесечното ѝ дете продължаваше да суче от гърдата... Като забеляза това, един от войниците започна да се смее, обърна пушката си и промуши детето в корема. Нещастното дете престана да плаче...

След като минахме още няколко улици, нас ни спряха пред една богата къща, която принадлежеше на Петър Дудеков, цялото семейство на когото беше зверски избито. Там живееше сега Афис (Хафъз) паша. Когато ни заведоха при него, децата, които бяха с нас, по съвета на своите майки му се поклониха до земята и започнаха да целуват полите на робата му. Тогава великодушният паша каза: „Подарявам ви живота, защото сте много бедни.“ След това той заповяда на войниците да ни отведат при „другите“ и те незабавно ни поведоха обратно. След няколко минути ни вкараха в един двор, където бяха арестувани около 9 000 жени, деца и малко мъже. Половината от тези хора бяха жители на съседните села, които по време на въстанието бяха потърсили спасение в Панагюрище.

Като влязохме в двора, ние седнахме заедно с другите, защото краката отказваха да ни служат повече. Тук всички седяха неподвижни и безмълвни и само от време на време се чуваха глухите стонове на ранените и невинните викове на невръстните деца... Лицата на всички бяха бледи, загорели и покрити с прах, помръкналите им очи от време на време се издигаха към небето, а от гърдите им се откъсваха неми въздишки.

След няколко часа при мене предпазливо дойде една старица и ми каза да не седя заедно с майка си, а да

отида на друго място, защото една жена, която ме познавала добре, тръгнала по заповед на пашата да ме търси из града заедно с няколко войници. Аз послушах съвета на старицата и заедно с нея минах в другия край на двора, където с една селянка смених част от дрехите си, а старицата ми нацана лицето със сажди.

Едва свършихме това, и в двора влезе споменатата жена с 10 – 12 души войници. Но макар че тя обиколи двора надлъж и нашир няколко пъти, не успя да ме познае. Когато тя откри майка ми, войниците започнаха да я питат дали има дъщеря и къде се намира тя. Майка ми им каза, че съм загинала заедно с баща ми и сега се намирам на оня свят. Те ѝ повярваха и се отдалечиха... В този двор ние бяхме три дни и само два пъти получихме по едно малко парче хляб.

В това време пожарите продължаваха. Войската внимателно обискираше всички къщи и постройки. Сам Афис (Хафъз) паша ходеше навсякъде с войниците и търсеше пари, като се ровеше из опожарените къщи, плевни и мазета, конюшни и кладенци.

След този обиск в до неотдавна цветущия град не остана нито един пиастър, нито една греха и нито една съдинка. Триста каруци откараха всичко в съседните турски села. Материалните загуби на нашия град възлизаха на 30 мил. пиастра (2 мил. рубли), като не смятаме тук 400 опожарени къщи и 2 000 души убити. Двете църкви, двете мъжки училища, всички дюкянчета и магазини и най-сетне всички хубави къщи в града бяха превърнати в прах и пепел.

След тази катастрофа всички съседни села бяха споветени от участта на нашия град. По това време изчезна и едва ли не единствената в цяла България рядкост – църквата в с. Мечка, която беше останала от времето на българското царство, построена в IX век.

След тридневния арест, на шестия ден от убийствата, грабежите и пожарите, нас ни пуснаха на свобода. Тогава беше обявено опрощаване и разрешение за връщане вкъщи на онези, които се криеха из планините. Независимо от това обаче при заставата всички поголовно бяха обискирани и бити. Първа грижа на освободените от арест беше да погребат убитите, защото атмосферата беше до крайност непоносима.

Къщата ни беше останала цяла и сега трябваше да приютим и леля ми, на която всичко беше изгоряло. Всичките ми малки братя и сестри бяха останали живи. Вкъщи ги доведе една наша съседка, заедно с която те се намирали в същия двор, където и ние.

Вкъщи беше запазено само около четвърт от останалото брашно, а другото беше изчезнало. Когато се върнах вкъщи, аз се страхувах да излизам не само на улицата, но и на двора. Повод ми даде това, че още първият ден няколко войници дойдоха вкъщи, но след като не намериха това, което търсеха, си отидоха без да кажат дума. След това те престанаха вече да ни безпокоят и ние започнахме да мислим, че са забравили за мене, още повече, че някои съседи бяха научили, че аз съм останала жива.

Но след 25 дни вкъщи неочаквано нахлуха 10 души войници и двама от нашите граждани. Тъй като аз не успях да се скрия, те се приближиха до мене и учтиво помолиха да ги последвам, понеже бинбашията (през това време в града беше останал един полк) желаел да ме види и нещо да ме пита. Като чу това, майка ми заплака, защото мислеше, че ме викат, за да ме убият. Аз заедно със своите съграждани се опитах да я убедя, че нищо лошо няма да се случи. Обаче още по-пътя самата аз започнах да се съмнявам в това. Не-

волно си спомних думите на приятеля на покойния ми баща, които бяха казани малко преди въстанието. Аз живо си представих неговото дълбокомислено мълчание по време на моя разказ за изтръгнатото от мене насила съгласие да ушия българско знаме, както и казаните след това с дълбока въздишка думи: „От турците ще има да папиш.“. Сега аз вече вярвах, че това не са прости думи, а истинско пророчество, което ще се сбъдне във всички подробности. Аз неволно си спомних разказите за турските затвори с техните ужаси... доживотен затвор... и веднага ме обзе някакъв необикновен страх: трепереха ми ръцете и краката, сърцето ми биеше силно, като че ли ще изхвъркне, кръвта ми шумеше в главата, причерня ми пред очите и аз паднах на земята...

След няколко минути двамата мои съграждани ми помогнаха да се изправя на крака и ме гледаха изплашено. Войниците вървяха безмълвно и не ме принуждаваха да бързам. Постепенно дойдох на себе си и започнах да се примирявам с предстоящите изпитания...

Обаче затворът и бавната смърт все пак ми се струваха жестоко мъчителни. Стократно съжалявах, че не бях умряла заедно с баща ми, защото тази смърт беше лека и бърза, без всякакви душевни вълнения и телесни мъки, а при това тогава направо ме очакваше съдбата на българските мъченици. Ще кажат някога бъдещите поколения: „Тя умря за българското име и свободата...“. Сега ме очакваше да гния някъде в затвора и да завърша живота си с позорна смърт, без да бъде забелязана от някого... А майка ми, тази нежна и любеща майка и без това убита от мъка жена? За какво трябваше тя да живее в постоянен страх и разкъсващи страдания?

– Не, аз трябва да се постарая да умра, реших аз, трябва да свърша изведнъж, за да не троя поне живота на невинните си и невръстни братя и сестри!...

В това време ние се приближихме до конака. Аз бодро се качих по стълбата. На дивана изтегнати бинбашията и мюджуринът пушеха дълги чибуци. Те внимателно ме гледаха няколко минути, а след това бинбашията ме запита:

– Ти ли носеше знамето?

– Достославни велможо – отвърнах аз, – аз съм учила всички науки и съм чела всички книги, добре зная дветата заповед на нашия закон и затова ще ти кажа самата истина: да, аз го носех.

Този отговор, както трябва да се очаква, не му хареса. Турците никога не обичат бързото и пълно признание, тъй като то води до бързо решаване на делото. Това им отнема възможността да подлагат подсъдимия на мъчения, които те вършат с най-голяма наслада. Затова, като чу моя отговор, бинбашията ме изгледа страшно и каза:

– Как така и на основание на коя заповед ти като жена си се хванала за това, дето не е твоя работа, и си станала мъж, носила си знаме и си ходила с него да побуждаш миролюбивия народ и да ободряваш бунтовниците? Кажи, нещастнице, коя друга българска жена би се решила като тебе така налудничаво да жертва живота си? Знаеш ли, че писахме в Пловдив, че си жива, и оттам скоро ще дойде заповед да те обесим?

– Да – отвърнах аз. – Нито една жена не би се решила на това. Но независимо от това, вие убихте много жени, които не ви бяха направили нищо лошо. Вие дойдохте не за да усмирите въстаналите, а за да убивате невинни хора и да грабите имота им. Нима нещо ви е

направил целият български народ, на когото вие 500 години злодейски пиете невинната кръв? А сега, когато той въстана, за да се изскубне от вашите адски ръце, вие така зверски се разярихте и продължавате цяла седмица клане, докато сами се уморите!

– Аз ще ти дам на тебе български народ и свобода – отвърна бинбашията със злобна усмивка. – Съжалявам само, че сега ти си се побъркала и няма да почувстваш това. Впрочем и без друго, когато се запознаеш с желязната верига, ще забравиш и българския народ, и всичко. Слушай, нещастнице, ако искаш да не отиваш в Пловдив, аз ще се погрижа за това, само че ти трябва да ми отговориш на някои въпроси, които искам да ти задам.

Аз разбрах намерението му и реших да мълча за всичко, което не се отнасяше до мене, защото не желях да подлагам на опасност други хора.

– Добре, ще отговоря на всичко, което зная.

– Кажу колко пушки, саби и револвери имахте?

– Пушка имаше всеки въстаник, а сабя и револвер – не всички.

– Е, колко е това?

– Ами не съм ги броила, пък мисля, че навярно и никой не знае.

– Е, колко сандъци с пушки и глянки имахте?

– Такива не съм виждала ни една.

– Кой купуваше на въстаниците пушки и револвери?

– За това нищо не съм чула.

– Е щом е тъй, върви си вкъщи и не забравяй, че пак ще те повикам и тогава ти трябва да ми кажеш всичко, което си си спомнила и което знаеш.

Тези думи ми се сториха толкова невероятни, че не повярвах на ушите си. Обаче по негова заповед ведна-

га ме изведоха от стаята същите 10 войници, които ме и заведоха вкъщи. Пред портата те се сбогуваха с мене твърде вежливо и ми казаха да не се страхувам от нищо, тъй като този бинбашия бил много добър човек и можел да ми прости всичко, ако на следния ден му разкажа самата истина.

Когато влязох вкъщи, аз разказах на домашните си как са се държали с мене и те започнаха да се кръстят и да благодарят на Бога, че е превърнал вината ми в маловажна. Но независимо от това, на следните дни всички бяхме неспокойни. Роднините ми явно се страхуваха за мене и затова аз гледах да избягвам разговори по този въпрос.

Десет дни изминаха в тревожни очаквания. На единадесетия ден вечерта, някъде към 9 часа, се чу силно чукане на вратата и разговор на висок глас на многолюдна тълпа. „Това са те!“ – каза майка ми и хукна да им отвори портичката, за да не се разсърдят за дългото чакане. След една минута в двора влязоха около двадесетина войници с един преводач от нашите, който носеше в ръцете си въже. Като ги видя през прозореца, леля ми заплака, а децата се хванаха за полата ми и шепнеха: „Сестричке, няма да те пуснем!“.

Когато турците влязоха в стаята, преводачът се обърна към мене и каза:

– Хайде, стягай се веднага за конака, защото те викат, пък ако не искаш да отидеш доброволно, ще те вържат ей с това въже.

От тези думи аз разбрах, че вече започва онова, което отдавна предчувствах.

Тръгнах към изхода, а майка ми заплака и като ме прегърна, каза, че ще дойде да присъства на моята смърт. На нея не ѝ попречиха да дойде с мене, обаче не

и разрешиха да върви до мене и всеки път, когато тя пожелаеше да се приближи, зверски я отблъскваха. По пътя ми идваха хиляди мисли в главата и аз не можех да избира от тях такава, която би накарала бинбашията да реши моята участ.

Оказа се обаче, че аз съм се притеснявала напразно. По това време бинбашията го нямаше в конака, а беше само мюджуринът. Когато влязох в приемната, мене ме изправиха срещу него и двамата войници с извадени саби застанаха от двете ми страни. В това време мюджуринът ме запита защо при влизането не съм му се поклонила. Но тъй като аз нищо не му отговорих, той се ядоса и пусна цял поток от най-мръсни псувни. Аз си мълчах и дори си обърнах главата встрани, за да не го слушам. Това още повече го подрази и той каза:

– Е, така значи, а? Не желаш да слушаш? Или не знаеш кой съм и че имам власт да те убия?

Това, не знам защо, ми напомни Пилат и аз неволно се усмихнах.

– А, и ти се смееш?! Я ми дайте оттам моягата! Или не, почакайте, ще видим първо дали ще отговаря. Хайде, започвай да говориш за всичко!

– За кое? – запитах аз след известно мълчание.

– За всичко, което знаеш – бързо каза той.

– Мюджур ефенди, ами аз зная много, защото съм чела всички книги, но сега смятам, че е неудобно да ти разказвам, тъй като ти нищо няма да разбереш.

– А освен книгите нищо повече ли не знаеш?

– Нищо повече.

– Абе ще те науча аз тебе и на друго. Ахмед, я я отведи сега в затвора, пък утре ще видим какво е научила!

В това време моите съграждани, които бяха в приемната, започнаха да му се кланят доземи и да го мо-

лят да ме пусне да си отида вкъщи, понеже съм невинна. Но той ги изруга, след което извади от пазвата си една хартия, удари с нея по дивана и каза:

– Знаете ли, че имам заповед от Пловдив и че в нея се казва да изпратя там вашата княгиня заедно с нейното знаме?

След това той поиска въжето, върза ми ръцете отзад и ме изблъска с юмруци от стаята. Майка ми, която чакаше на двора до стълбите, се хвърли към мене, когато слизах от стълбата, но войниците с юмруците я изтласкаха от конака.

Затворът, в който трябваше да прекарам нощта, беше една стара плевня с порутен покрив, понеже всички други затвори бяха препълнени с мъже. С настъпването на нощта се изсипа проливен дъжд. След няколко минути моят затвор се превърна в блато, тъй като потоците дъжд се изливаха в него свободно през покрива. Напразно търсех сухо местенце, за да приседна. Като стоях така до полунощ в студената вода, страшно ме втресе. Опитах се да се движа, за да се стопля, но това не ми помогна. Треската се усилваше, краката ми се подкосяваха, главата ми се въртеше и аз паднах в безсъзнание...

На другия ден, като се събудих, аз се видях не в плевнята, а в кухнята, където се мъчеха да ме стоплят. След няколко минути дойде мюджуринът и заповяда да ме отведат вкъщи, за да се преоблека, и след това незабавно да ме откарат в Пловдив. Желанието да видя майка си ми даде малко сили и аз се вдигнах на крака и съпроводена от две заптиета, се затътрих към къщи.

На прага на родната ми къща ме посрещнаха майка ми и леля ми, които горчиво ридяха. Аз се залях в сълзи и паднах в ръцете им. Те ме внесоха в стаята,

преоблякоха ме и след няколко минути аз вече седях до огнището, като се мъчех да стопля вкоченелите си крака и ръце. Понеже проливният дъжд, който беше започнал вчера, се усилваше още повече, мюдюринът изпрати един българин да ми каже, че заминаването ми за Пловдив се отлага за следния ден. Като чу, че искат да ме изпратят в Пловдив, майка ми изгуби съзнание. Леля ми беше ужасно смутена, а мене започна да ме тресе, което продължи през цялата нощ.

На другия ден мюдюринът изпрати каруца, в която трябваше да пътувам до Пловдив. Домът ни се изпълни с ридания. Майка ми, леля ми, братята и сестрите ми ме наобиколиха и започнаха да се сбогуват, което сигурно не би свършило и до вечерта, ако един войник, който ме пазеше миналата нощ, не ми викна грубо да се не бавя. Качиха ме в каруцата, която се отправи за конака. Майка ми не искаше да се разделя с мене и забърза след колата, за да измоли разрешение да дойде с мене в Пловдив, но мюдюринът заповяда да я изгонят от конака. Но като се съобрази с моето лошо здравословно състояние, мюдюринът позволи на една добра старица да ме придружи до Пловдив. Него ден вечерта каруцата, охранявана от четирима войници, тръгна за Татар Пазарджик, но понеже вече беше късно, войниците не искаха да пътуват по-нататък и ме накараха да остана да нощувам в един добър познат на нашия каруцар.

На другия ден, по заповед на войниците, аз се явих при каймакамина, който, като ме видя злобно ме поздрави с „добре дошла“, като ме нарече българска княгиня.

След като прочете изпратеното му от Панагюрище писмо, каймакаминът подигравателно ме запита:

– Вярно ли е, че си българска княгиня?

Аз не отговорих нищо.

– Какво мълчиш, нали ти си оная Райна, дето е шила и носила знамето?

– Аз съм същата – отговорих аз.

– В такъв случай ти си и българската княгиня. Нали така? Или това не ти харесва?

– Аз не съм княгиня. Ти виждаш по грехите ми.

– А да не би преди това да си била със същите грехи?

– Не, аз имах други грехи, само че твоите хора ги откраднаха.

Каймакаминът измърмори нещо и като прочете още веднъж писмото, отново започна да ме разпитва.

– Ти си имала револвер и сабя, къде са те сега?

– Запитай войниците си, те ще ти кажат по-точно.

– Брей, че си сербез! На тебе май ти се струва, че заповядваш на своите смахнати юнаци. Не, почтена, тях ги няма и ти се намираш пред татарпазарджишкия каймакамин. Затова аз бих те посъветвал да отговаряш на моите въпроси по-спокойно и по-ясно, ако не искаш да се запознаеш със затвора ми. Нали разбираш какво искам да кажа?

– Разбирам напълно, само че ми се струва, че ти трябва да се откажеш от това удоволствие, тъй като заповедта за мене е изпратена от Пловдив, а не оттук и следователно нямам време да оставам тук.

Този отговор така го вбеси, че той скочи от дивана и викна:

– Марш оттук, негоднице, и занаяпред да не си посмяла да отговаряш така гръзко, защото ще ти покажа кой съм аз!

Изведоха ме в другата стая, където имаше много турци. Когато влязох, всички викнаха в един глас: „Българската княгиня, българската княгиня!“. След

това, като си пошепнаха нещо, те започнаха един но един да се приближават до мен и да ме удрят по лицето, като викаха: „Поздрав на княгинята!“.

В това време, когато последният турчин се приближи до мене, ме повикаха обратно при каймакамина. Този път той ме запита сериозно:

– Можеш ли да се закълнеш, че всичко, казано от тебе в Панагюрище, е вярно и че не криеш нищо?

– Аз там казах всичко, което знаех, и затова не ми е трудно да се закълна, но това е безполезно, тъй като всичко, казано от мене, е вярно.

– Е, щом е тъй, върви при юзбашията. Той ще ти даде писмо за Пловдив.

Двама войници пак ме поведоха в стаята на юзбашията. Когато минавах по коридора, той беше пълен с туркини, които, като ме видяха, започнаха да издевателстват над мене и да ме плюят, така грехите ми напълно побеляха от слюнки. Стана ми толкова обидно, че сълзи бликнаха неволно от очите ми. Най-сетне минах коридора и ме вкараха в стаята, където след няколко минути дадох и споменатото писмо.

След половин час ме качиха в същата каруца. С нас седна още един българин от Татар Пазарджик, неизвестно с каква цел придаден към нас. Пътят беше тежък, така че едва привечер пристигнахме там. Откараха ме направо в конака. Дворът беше толкова прпълен с турци и туркини, че четиримата войници, които ме съпровождаха, насила успяваха да си пробиват път. Туркините ме плюеха и удряха по лицето, а турците ме псуваха най-обидно.

Най-сетне ние стигнахме зданието, на големия междилис (градски съвет), където по това време имаше много чиновници. Един от тях, като разбра, че съм

пристигнала, захвърли книгата, които държеше, и като се приближи до мене, рече:

– Ти си българската княгиня, нали?

– Аз не зная да съм била такава – отговорих аз.

– Е, а ти ли си и носи знамето?

– Да, аз.

– Кой те накара да го шиеш?

– Този, който се нарича воевода, и освен него никой друг освен националното ми чувство само.

– С такива отговори и чувства скоро ще се разходиш по пловдивската клоприя (на турски клоприя значи мост и там обикновено турците бесеха, защото по тях преминават много хора и щат-не щат – ще видят обесените – бел. ав.). Хей, Осман, откарай я в затвора „Имам-Евине“!

Затворът „Имам-Евине“ се намираше не в двора, а в съседство с него. Това беше каменно здание с дълбоко подземие. Когато старият турчин, който ме доведе тук, отвори вратата и ме блъсна вътре, аз си рекох: „Тук ще ми е краят.“ Вътре цареше непрогледна тъмнина, подът (гола земя) беше влажен, а въздухът – непоносимо задушен. Страхувах се да направя и крачка напред, поради което останах до вратата. Някакъв огромен страх ме беше завладял и цялото ми тяло трепереше като в силна треска, в главата ми се блъскаха мисли, една от друга по-ужасни, и накрая дотолкова вече не можех да се владея, че паднах на колене и започнах да се моля на Бога да ме избави по-скоро от жестокостите на този свят...

В тази минута някъде едва се чува тежки, бавни стъпки, които постепенно се усилваха и накрая спряха пред моята врата, която шумно започна да се отваря. Помислих си, че Бог е чул молбата ми, и ми стана

по-леко. Станах с намерение да преклоня глава пред палача, на когото вече благодарях в душата си, но в този момент вратата се отвори и на прага застана същият стар турчин с фенер в ръка. Като влезе в килията, той я затвори отвътре и тръгна към насрещния ъгъл, където имаше малко кандилце, и го запали. Сега аз започнах да оглеждам своето жилище и машинално извиках от страх: аз не бях сама тук – в единия ъгъл лежеше женска фигура, по-черна от въглен, а в другия беше закована във вериги друга жена, малко по-бяла и съвършено гола.

Като запали кандилцето, старецът тръгна към окованата затворничка и започна да ѝ сваля оковите, след което излезе от килията и я затвори отвън. Затворничката, щом се почувства освободена от веригите, започна да се смее, да скача, да играе и да пее турски песни с някакъв загробен глас. В това време тази, която лежеше, се събуди и като ме видя, ме повика при себе си, но аз се страхувах и не мръднах от мястото си. Тя май се досети за причината на моя страх и започна да ме уговаря да не се страхувам от чернотата ѝ.

– Аз съм циганка и съм затворничка като тебе. Не се страхувай и ела при мене.

Аз се приближих и тя ме постави да седна близо до нея.

– Не се отделяй от мене – каза тя, – защото тази другата е луда. Развързват я всяка нощ и тя почти винаги се нахвърля върху ми, но понеже аз съм по-силна, тя не може да ми направи нищо.

Колкото и да бяха утешителни тези думи, аз все пак не можах да се успокоя и цяла нощ не мигнах.

На следната сутрин двама войници дойдоха да ме вземат и ме отведоха в конака, където ме очакваше

пашата. Тук се повтори същото, както и пред татар-пазарджишкия каймакамин, т.е. и пловдивският паша ме поздрави като българска княгиня, след което заповяда да ми донесат стол. Това небивало изключение ми се стори ирония, но аз седнах, понеже бях страшно отпаднала от неотдавнашното боледуване и лошо прекараната нощ. След това пашата ме запита:

- Можеш ли да ми изброиш всички бунтовници?
- Не мога – отвърнах аз.
- Защо?
- Защото нямаше нито един бунтовник.
- Това е твърде приятно да чуя. А кой цели три дни се сражава с нашата войска?
- С нея се сражаваха въстаниците.
- И това е добре. А кои бяха тези въстаници?
- Не мога да ги изброя. Зная само, че по-голямата част беше от нашия град, а пришълци имаше само няколко души.
- Е, а ти беше ли между тях?
- Може да Ви се стори странно, но ще Ви кажа истината, че бях.
- В такъв случай имаше ли сабя, пушка и револвер?
- Сабя и револвер имах, но пушка няхах.
- Казват, че ти си носила знамето?
- Да, аз го носих.
- Казват още, че знамето било много хубаво, истина ли е това?
- Да, това е истина, защото то струваше на моите съграждани 4 000 пиастра.
- Много добре. Ти ни разказа всичко и делото ти се приближава към края.

Аз му благодарих за това и последвах войниците в затвора. Този ден дойдоха пред килията ми цели тълпи

туркини, които се въртяха там до вечерта, като издевателстваха над мене и през пролуците на закования с дъски прозорец ми хвърляха пясък, камъни, пръчки и т.н. Същото се повтаряше и през следните дни.

На деветия ден пак ме викнаха в конака. Този път в съда присъстваха един българин, арменец и евреин. Някакъв турчин във военна униформа ме запита:

– Кой те накара да убиеш знамето?

Аз му отговорих същото, което бях казала преди няколко дни на члена на големия меджилис.

– А този воевода сам ли дойде при тебе или ти отиде при него?

– Нито той е идвал при мене, нито аз съм ходила при него, а мене ме повикаха в една къща, където междугружите беше и воеводата.

– А твоите родители разрешиха ли ти да шиеш знамето?

– Не, те не ми разрешиха и аз го ших против тяхното желание.

– Ти казвай истината, защото ние ще ги повикаме тук.

– Може да ги повикате, само че баща ми няма да дойде.

– Защо мислиш, че той няма да дойде?

– Защото той сега не е в града.

– А къде е той сега?

– На оня свят.

– Е, как може човек от плът и кръв да бъде на онзи свят? Тук има нещо непонятно.

– Запитайте Афис (Хафъз) паша, той ще ви каже.

– Добре, ще го запитаме. Отведете я обратно!

Отведоха ме обратно същите двама войници.

На единадесетия ден ме извикаха пак и този път ми поставиха само два въпроса. Първият беше: „Вярно ли

е, че съм била сгодена за Георги Бенковски?“. На това аз отговорих, че никога и за никого не съм била сгодявана. Вторият въпрос беше: „Дали той ме е обичал?“. На този въпрос отговорих, че това не би могло да ми бъде известно, защото не съм разговаряла с него, а от страни не съм чула нищо подобно. След това пак ме отведоха в килията.

Напоследък здравето ми постепенно се влоши: започнах да не спя нощем и често се молах на Бога по-скоро да ме прибере, защото този живот отдавна ми беше опротивял, а не можех да намеря никакво средство да се избавя от него, след като бях направила пълно признание за своята вина. Явно, че искаха да умра от бавна смърт, което аз отдавна знаех. Този затвор действително беше крайно неблагоприятен за мене не само нравствено, но и физически. Силите ми, на моя по природа здрав организъм, постепенно отслабваха. Аз все слабеех и слабеех и тялото ми ставаше отпуснато и вдървено, главата ми тежеше постоянно, а след това и съвсем загубих апетит. След няколко дни се почувствах още по-зле, ръцете и краката ми подпухнаха. След един ден подпухването се усили готам, че аз не можех да се обърна. Старият турчин отдавна знаеше това, но се правеше, че не вижда.

Обаче в същия ден, като се убеди, че не мога да изпълня заповедта му да отида в конака, ме удари и рече, че ще каже на пашата, че аз се преструвам на болна. След половин час той се върна с една рогозка, която ми постла, и заедно с циганката ме постави на нея. Към нагвечер на същия ден в затвора дойде доктор, който само като ме погледна, излезе веднага и след няколко минути ми донесе мехлем за разтриване и някакъв прах за пиене. На циганката казаха да ме

наглежда и да се грижи за мене като близка роднина. След четири дни малко ми поолекна, така че когато ме повикаха в конака, аз някак си се добрах до него с помощта на стария турчин.

Този път ме запитаха как съм била облечена, когато съм носила знамето. Аз отвърнах, че не съм си шила специални грехи за това и че съм била облечена така, както и преди. След това те ме запитаха не е ли имало нещо особено на главата ми, тъй като се говори, че съм имала нещо такова. Аз отговорих, че не съм носила нищо друго освен кърпа. Тогава пак ме отведоха в затвора.

След около два дни дойдоха двама войници и пак ме поведоха в конака. Някакъв чиновник ме запитва дали между въстаниците не е имало и хора от Карлово. Аз отговорих, че не зная да е имало такива. В това време един от присъстващите каза, че някакъв бей желал да ме види. Те нещо си поговориха помежду си и веднага изпратиха да го повикат. Боят дойде след половин час, огледа ме внимателно и заповяда да ме отведат обратно. След няколко дни пак ме викнаха от затвора, за да ме покажат на някакъв бейски син и на някои новодошли гости на пловдивския паша.

След това повикване аз съвсем се разболях. Сега вече не можех да си завъртя главата и да се мръдна. Циганката сне шамията от главата си и започна да ми прави студени компреси. Обаче те не ми помогнаха ни най-малко. Аз вече напълно престанах да се храня. Веднъж, когато ми беше особено зле, влезе старият турчин с някаква съдинка в ръце. „Ставай, княгиньо – каза той, – ставай да се измиеш.“ Аз му отговорих, че не съм в състояние да го направя, но той не ми обърна внимание. „На тебе казвам, ставай да се умиеш.“ Поне-

же аз не мръднах от мястото си, без да мисли много, остави съдинката и излезе да вземе тояга...

Добрата циганка започна да ми мие лицето и да чисти дрехите от мръсотията. В това време турчинът се върна с тоягата, но като видя, че заповедта му е изпълнена, викна: „Отдавна трябваше да го направиш, а ти какво – на стари години ме караш да се хващам за тоягата.“ След това той заедно с циганката ми помогна да се изправя на крака и да изляза от затвора. Слънцето светеше ярко и аз няколко пъти се спирах по пътя да си почивам и да се наслаждавам може би за последен път на богатните слънчеви лъчи.

В това време няколко войници водеха през двора една друга жена. Тя беше от нашия град. Като се изравни с мене, тя ме позна и заплака: „Бедната ми, моли се на Бог и за мене, когато ще бъдеш горе...“. Изведнъж ми стана по-леко и започнах да се движа по-свободно, като тръгнах с по-добра походка.

След пристигането в конака ме пуснаха в приемната, където имаше много военни и граждански лица. Разпитът беше същият. В заключение мюлчесарифът ми каза, че башибозукът, в когото било знамето, сега бил в Сърбия и затова аз трябва да изчакам в затвора връщането му, след което ще ме изпратят заедно с него в Цариград. Като чух това, мене ми призля и пагнах в безсъзнание...

Свестих се в затвора, цялата мокра и с лимон в ръце. До мене седеше споменатата жена от нашия град, която, като забеляза, че гледам, ме попита дали ми е по-леко. Аз започнах нещо да ѝ говоря, но чувствах, че не мога да мисля, защото сънят ме надвиваше...

Сънувах, че се намирам при майка си, която, както преди, се занимаваше с домакинство. „Къде е баща

ми?“ – запитах аз. „Скоро ще се върне“ – отвърна тя. „Той замина за Пловдив да ти купи рокля за предстоящия Великден.“ „О, не бива в Пловдив, там има турци. Защо той скри от мене, че ще замине? Аз ще го догоня и ще го върна“... Аз се понесох на крилат кон, който не докосваше земята с копита и бързо прелетя над турските села. В селата навсякъде имаше войска, която се криеше от мене, а децата изплашени викаха: „Ще ни убият, помогнете ни!“. Аз им казах: „Не се бойте, деца, ние не гоним мирните граждани“, но те все бягаха и в селото, и в полето, и в гората... Но защо е това знаме, кой го е завързал за седлото? Не, трябва да го скрия, те се страхуват от него и после в града ще ме познаят по него. Но ето и града, ето я и Марица. Тук трябва да напоя коня и да го завържа. Той ще ме почака, докато намеря баща си... В града всички дюкяни бяха отворени, аз влизам във всеки от тях, но баща ми го няма. „Не сте ли виждали баща ми?“ – питам аз. „Не, него го няма тук.“ „А къде е, нали дойде в Пловдив?“ „Кой знае, иди попитай в конака, там ще ти кажат.“ По улиците не можеше да се мине от народ, всички се бяха упътили натам. Накрая аз се приближих до моста, а там беше пълно с войници. Чуваше се биене на барабани. Аз се обърнах в тази посока и, о, ужас! Виждам баща си окован във вериги... Като ме видя, той се спря и заплака, а след това замоли войниците да ме пуснат да се сбогувам с него... Най-сетне аз как да е се промъкнах до него. Тогава той ми каза: „Мислех, че няма да дойдеш. Дай ми ръката си. Сега никой няма да ни настигне.“. Аз му дадох ръката си и ние се понесохме все по-високо и по-високо...

В това време се събудих. Вратата на килията беше отворена. „Цвето (така се казваше моята съграждан-

ка), помогни ѝ да стане и да дойде до вратата“ – обърна се към нея старият турчин. Аз направих усилие над себе си и се постарях да изпълня заповедта му. До вратата стоеше някакъв млад турчин, който внимателно ме гледаше. След няколко минути той запита откъде съм родом и дали е жива майка ми, след което се отдалечи. Върнаха ме обратно в килията, където след няколко минути нахлу цяла тълпа туркини. Една от тях се приближи до закования прозорец и започна на български:

– Здравей, княгиньо! Видя ли този млад момък, който беше преди малко? Той е син на един богат турчин и ме изпрати да ти кажа, че ако си съгласна да приемеш мохамеданството, той ще те пусне от тука още утре и след това ще се ожени за тебе.

– Кажи му – отвърнах аз, – да помоли да не ме безпокоят, защото аз скоро ще бъда на онзи свят.

Тя дълго ме уговаряше, но аз останах безмълвна. На следния ден, когато едва се събудих, се изплаших страшно, като забелязах, че косата ми е подрязана и част от нея се намираще около мене. Моята съгражданка ми обясни, че докато съм спала, в килията дошли няколко туркини заедно с вчерашната сватя, която ми отрязала косите с намерение да ме омагьоса, за да се съглася да се омъжа. Стана ми обидно от това издевателство над мене преди смъртта ми и започнах да плача с горчиви сълзи. В това време вратата на килията пак се отвори и същият стар турчин пусна в нея доктора, който беше изпратен при мене втори път. Този път лекарствата му не ми помогнаха. Цели два дни не можех да мигна нито минутка от болки в гърдите, главата и ставите и вече чувствах близкия си край. По съвета на моята съгражданка аз

се поуизправих как да е на колене, за да помоля Бога да ми прости греховете, тъй като минутите на моя живот бяха преброени...

Минаха три часа, аз спях леко и се събудих от скърцането на вратата на килията. Отвори я някаква туркиня, която каза, че пред вратите ме викат гяури. Като чух това, аз много се зарадвах, защото си помислих, че е дошла майка ми и че са ѝ позволили да се сбoguва с мене. Подкрепяха ме от двете страни и с помощта на моята съгражданка и споменатата туркиня аз се добрах до вратата. Там имаше 5 – 6 души с шапки. Като ги видях, ми стана обидно, че съм се излъгала, и в същата минута си помислих, че този докторски консилиум ще бъде безполезен. Когато ме закрепиха до вратата, един от тях се обърна към мен на български:

– Не се плаши, бедна женице, защото ние не сме турци. На нас Вие може да кажете цялата истина. От това няма да имате никаква вреда, а, напротив, ние ще се постареем да облекчим Вашето положение.

След това той ми постави няколко въпроса, на които аз отговорих точно, каквото знаех. Но тъй като ми стана лошо, той побърза да прекрати своето питане и накрая рече:

- Какво Ви хранеха през цялото време?
- Само хляб и вода.
- Имате ли някакви пари?
- Нищо нямам.

Тогава другите му другари, които присъстваха и записваха всички въпроси и отговори, събраха помежду си няколко монети и ми ги дадоха. След това те повторно ми казаха да не се страхувам за отговорите си, защото пред мене не са турци, а консули на просвете-

ни държави, които ще се постараят в най-скоро време да ме освободят от затвора. След това те се отдалечиха и мене ми стана толкова зле, че двете жени на ръце ме отнесоха отново в килията.

Когато старият турчин научи за всичко, което беше станало, толкова се ядоса, че почна да вдига юмруци, за да изкаже злобата си към гяурите. Но когато туркинята му каза, че имам пари, той отпусна ръце и започна ласкаво да ме уговаря да му подаря нещо за това, че толкова време се е грижил за мен, и аз му дадох половината от парите си. След това той ми донесе от пазара един хляб.

На следния ден към надвечер ме повикаха в конака. Аз отказох да отида поради това, че се чувствах много слаба. Изпратените лица се явиха повторно и ме отнесоха там на ръце в стаята, където те заседаваха. След няколко минути тук влезе някакъв дебел турчин, който започна да крещи на войниците защо са послушали другите и са ме извели от затвора. „Тя трябва там да изгние“ – каза той. Но в тази минута се появиха изпратените от европейските консули лица и накрая аз бях изкубната от черния затвор и безмилостните ръце на турците.

В хубав файтон ме заведоха в хотела Кацигра хан, който беше пълен с мои сънародници, освободени от пловдивските затвори. Появата ми предизвика у всички радостно вълнение, защото те ме смятаха за отдавна загинала. Този ден до вечерта идваха при мене кореспонденти на разни чуждестранни вестници и поред ме разпитваха както за въстанието, така и за мъките, които съм понесла. На следния ден някои от тези кореспонденти взеха един прекрасен фиакър и ме отведоха в една богата къща, за да си възстановя здравето. Благодарение на тях аз не се нуждаех

от нищо. След две седмици аз малко се пооправих и започнаха да излизам в градината. Същите кореспонденти ми предложиха да замина с техни средства където желая, т.е. в Германия, Швейцария, Англия или Америка, като предлагаха да съберат средства от доброволни пожертвувания, от лихвите на която сума аз бих могла да живея. Аз им отвърнах, че желая преди всичко да си отида вкъщи и да видя майка си.

Понеже тогава времето в Пловдив беше задушно, което пречеше на бързото оправяне на здравето ми, те не ме задържаха и ми казаха, като се върна, да им се обадя и да им дам отговор на тяхното предложение. Аз им благодарих от цялата си душа за всичките грижи и им обещах да им се обадя когато оздравея напълно.

След това заминах за къщи и майка ми така се зарадва, като ме видя, че цяла неделя не се отделяше от мене. Обаче животът ми и тук не беше в безопасност: понеже се намирах под покровителството на европейските консули, турците искаха да ме убият тайно. За да избягна всякаква опасност, получих съвет да замина някъде извън родния си град.

Три седмици след като се бях върнала вкъщи, ми дадох паспорт на чуждо име и аз заминах благополучно за Цариград, където останах под покровителството на Руското императорско посолство. По време на моето пребиваване тук идваха хора от американското посолство, които в присъствието на руснаците ми предлагаха да замина да живея в Швейцария или Америка, но аз предпочетох да замина в едновременската и едноплеменната наша покровителка Русия. Бях отведена с всички удобства в Одеса, където дадох препоръчителни писма до българското настоятелство, което ме изпрати в Москва до Славянския благотворителен комитет, който ме посрещна радушно.